

Muutoksia työn kuvassa

Työ ei ole vain toimeentulon hankkimista vaan myös kunnian kenttä, jolla ihmiset koettavat hankkia tunnustetun aseman niin omissa kuin ympäristönsä silmissä. Muiden areenoitten kuten suku-, paikallis- tai uskonyhteisöjen piirissä saavutetun arvostuksen merkitys on vähäinen ja kutistuu edelleen. Kaikki ne liikkeet, jotka ovat parin viime vuosisadan aikana jättäneet näkyvämpiä jälkiä maamme historiaan, ovat korostaneet työn arvoa. Sen kyseenalaistaminen on koettu jopa moraalittomaksi, eikä sitä ole moni tohtinut tehdä. Mieleemme perukoilla asustaa yhä Martti Lutherin haamu, jonka mukaan säntillinen työ on paras turva sielunvihollisen juonia vastaan.

Suomalaisen työn ideologian historia on luontevaa aloittaa Zacharias Topeliuksesta. Hänen takanaan kohoaa tietenkin J. W. Snellmanin jyrkä hahmo ja hieman etäämpänä kenties Henrik Gabriel Porthan ja Anders Chydenius. Snellman oli kuitenkin useimmille pelkkä nimi ja juhlallinen rintakuva. Sen sijaan Topeliuksen monet sadut ja tarinat tulivat tutuiksi ainakin niille, jotka saivat nauttia kansakoulun opetusta. Oma lukunsa oli hänen vuonna 1875 ilmestynyt *Maamme kirja*nsa, joka toimi kansakoulujen lukukirjana aina viisikymmentäluvulle saakka. Topeliuksen aatemaailmassa sulautuivat yhteen luterilaisen kristillisyyden, kansallisuusaate sekä niiden mukaisesti sävyttynyt hegeliläinen valtio- ja historianfilosofia.

Yksi Topeliuksen ”alkusymboleista” oli koti. Siihen tukeutuen hän aloitti *Maamme kirjan* ensimmäinen varsinainen lukukappaleen:

”Tämä kirja kertoo Suomesta. Tämä kirja kertoo isänmaasta. Mikä on Suomi? Maa monien maiden joukossa. Mikä on isänmaa? Se on meidän suuri kotimme.

Minulla on pieni koti, jota rakastan enemmän kuin mitään muuta paikkaa maan päällä. Isäni taloa en saata milloinkaan unohtaa. Siellä olen kotonani, siellä parhaiten viihdyn. Enköpä tuntisi tietä ja veräjätä! Enköpä taloa ja tupaa muistaisi! Kaikki siellä on minulle perin tuttua. Näitä portaita olen niin monesti astunut. Tämän oven olen niin monesti avannut. Ikkunasta olen pihalle katsellut. Takkavalkaan ääressä olen lämmitelty. Pöydässä olen syönyt. Vuoteessa olen maannut. Jokaisen istuimen tunnen, jokaisen kivan ja polun. Siellä en eksyisi, en yön pimeydessäkään.”¹

Topeliuksen moraalinen kosmos muodostuu sisäkkäisistä, keskenään yhdenmuotoisista kehistä. Niistä sisin on ”pieni koti”, missä *Maamme kirjan* teksti asettaa lukijansa lapsen asemaan. Hänen kuuluu rakastaa kotiaan, olla kiltti ja tottelevainen sekä osallistua voimiensa mukaan sen askareisiin. Seuraavan kehän muodostaa isänmaa, ”meidän suuri kotimme”, missä kokonaisen kansan tulee elää ja asua kuin yksi suuri perhe. Suuressa kodissa tavallinen kansa on lapsen ja esivalta vanhempien asemassa. Kaikkein laajimman kehän muodostaa koko ihmiskunta – tai ainakin sen kristitty osa. Tämän suurimman huoneen haltija on Jumala, josta Topelius saattaa käyttää myös nimitystä Kaitseminen. Jos pienessä kodissa kaikilla perheen jäsenillä on paikkansa ja tehtävänsä, niin sellainen on kaikilla myös isänmaassa ja vielä ”ihmissuvun suuressa yhteiskunnassa”.²

Itsekkyiden ongelma

Sekä Snellman että varsinkin Hegel olivat perehtyneet brittiläiseen taloustieteeseen ja he hyväksyivät tiettyyn rajaan asti myös Adam Smithin ajatuksen markkinoiden näkymättömästä kädestä, jonka ansiosta yksilöiden oman edun tavoittelu saattoi kanavoitua koko yhteisön hyväksi. Tosin ilman valtion ja sen sivistyneen virkamiesluokan näkyvien kätten töitä se ei tapahtunut.

Snellmanista ja Hegelistä poiketen Topelius ei suvainnut moraalikosmokseensa minkäänlaisia ristiriitoja tai itsekkyyttä. Ne olivat pahuuden ilmauksia ja kaaoksen voimia, jotka piti sulkea idyllin ulkopuolelle. Hän rakensi työn etiikkansa ilman minkäänlaisia välityksiä *Uuden testamentin* ”rakkauden kaksoiskäskyn” ja lute-

rilaisen kutsumuskäsityksen varaan: työ tuli aina ymmärtää lähimmäisen palvelemisena. Työtelias ja hyödyllinen egoisti, tuo liberaalin talousajattelun kulmakivi, oli Topeliukselle määritelmällinen mahdottomuus, kuin tulikuuma jää.³

Maamme kirjan luku *Kuninkaan lahjat* päättyikin seuraavaan opetuspuheeseen:

”Joko maata kynnät tai merellä purjehdit tai käsilläsi työtä teet tai taloutta hoidat tai tiedoilla hyödytät tai jollakin muulla kunniallisella tavalla leipäsi ansaitset, niin katso, että teet hedelmälliseksi sen, mikä ennen oli autiota! Katso, että jälkeesi jätät jotakin parempaa kuin se, minkä itse sait haltuusi! Kun näin teet, niin teet työtä maasi hyödyksi. Ei mikään työ ole niin vähäarvoista, ettei se Jumalalle kelpaisi tai isänmaata hyödyttäisi. Mutta se on tehtävä rakkaudella ja uskollisella ahkeruudella. Kun hyvä työntekijä kuolee ja hänen nimensä unohtuu, jäävät hänen työnsä hedelmät hänen jälkeensä. Kaikki, mikä hyvänä ja hyödyllisenä nyt meitä ilahduttaa ja hyödyttää, on tulos monien tuhansien ennen meitä eläneiden työstä. Me siunaamme heitä, tunte mattomissa haudoissaan makaavia. Mutta ahnas työntekijä ei jätä jälkeensä mitään. Hän on tehnyt työtä omaksi voitokseen eikä kuitenkaan voi ottaa saavutuksiansa mukanaan hautaan. Mitä varten hän on elänyt?”⁴

Topeliuksen mukaan ihmisen ei tullut tehdä työtä vain turvatakseen jokapäiväisen leipänsä. Kaitselmus oli tar koittanut hänet työtoverikseen, luomistyön jatkajaksi tai täydentäjäksi. Niinpä jokaisen sukupolven velvollisuus oli jättää jälkeensä tuleville hieman parempi maailma.

Liberaalien ja konservatiivien välille ei meillä muodostunut niin suurta juopaa kuin monissa muissa maissa, vaikka Suomalainen puolue jakaantuikin nuor- ja vanhasuomalaisiin. Isänmaan, suomalaisuuden ja edistyksen asia oli yhteinen, ja vastakohta ruotsinkielisiin saatettiin kokea tärkeämmäksi. Vasta 1900-luvun alussa topeliaaninen diskurssi sai kaksi todellista haastajaa, marxilaisen työväenliikkeen ja maahenkisen agrarismien.

Itsenäinen talonpoika ja agrarismi

Vuonna 1929 maassamme oli 299 809 maatilaa, joista suurin osa (232 115) oli alle kymmenen peltotehtaanin perheviljelmää. Niiden luku oli kasvanut voimakkaasti 1920-luvun maareformien myötä. Silloin suurimmasta osasta torppia tuli itsenäisiä tiloja ja myös tilattomalle väestölle avautui mahdollisuuksia hankkia omaa maata kohtalaisen edullisin ehdoin. Vuonna 1908 perustettu Maalaisliitto kasvoi itsenäisyytemme alkuvuosina nopeasti suurimmaksi ei-sosialistiseksi puolueeksi.⁵

Maalaisliittoa lähellä olivat maamiesseurat, nuorisoseurat sekä pellervolainen osuustoimintaliike. Ne olivat puoluepoliittisesti sitoutumattomia, mutta niitä yhdisti ideologia, jota voidaan kutsua agrarismiksi. Se ei ollut kovin yhtenäinen tai tarkkarajainen, mutta kuitenkin selvästi tunnistettavissa ideologiaksi. Suomessa sen ikonina pidetään Maalaisliiton perustajaa, Santeri Alkiota.⁶

Agraristisen ideologian perusteisiin mukaan maatalous on koko ihmiskunnan peruselinkeino, tuottihan se ihmisille tuiki välttämättömän ravinnon. Maatalouden ja sen sivuelinkeinoksi mielletyn metsätalouden tuotteita olivat tuolloisessa maailmassa myös useimmat tekstiilien raaka-aineet sekä asumustemme rakennus- ja polttopuu. Näin muut elinkeinot, esimerkiksi teollisuuden ja kaupan, agraristi näki vain maataloutta palvelevina toimialoina.

Mutta maatalous ei ollut peruselinkeino vain sanan materiaalisessa mielessä. Alkion mukaan se oli ainoa elinkeinohaara, jossa ihmisen suhde luontoon, tai koko todellisuuteen, oli vääristymätön. Toisin kuin teollisuus, maatalous näki luonnon elävänä ja aktiivisena kanssatoimijana, ei passiivisena, mielin määrin muokattavana aineksena. Niinpä agraristit halusivat myös kaupunkien asukkaiden harrastavan ainakin pienimuotoista puutarhanhoitoa – ellei peräti jonkinlaista maanviljelyä.⁷

Maatalous saattoi Alkion mukaan joskus vieraantua omasta olemuksestaan. Näin kävi antiikin Roomassa, missä orjatyöhön perustuvat suurtilat ja niiden halvemmat tuotteet tekivät pienemmistä suku- tai perheviljelmistä kannattamattomia. Alkion mukaan samantyyppinen vaara uhkasi maanviljelyä hänen omana aikanaan kapitalismin tai sosialismin kaltaisten mekanististen ja urbaanien ideologioiden muodossa.

Alkion mukaan maatalouden tuli perustua itsenäisille perheviljelmille. Tilojen piti olla kohtuullisen kokoisia siten, ettei palkattuun työvoimaan tarvinnut juurikaan turvautua. Tällaisilla tiloilla uskottiin myös päästävän parhaaseen yksikkökohtaiseen tuottavuuteen, mikä saattoi pitää paikkansakin ennen koneellistumisen aikakautta.

Yksityisomistuksen täydentäjänä agraristit suosivat osuustoimintaa, jolle monet maaseudun yhteistoiminnalliset perinteet olivat luoneetkin voimakkaan kasvualustan. Näin perheviljelmät ja niistä muodostuva kylä tai pitävä osuuskuntineen ja muine yhteisyrityksineen oli sitä perussolukkoa, josta koko valtakunnan tuli muodostua. Tämän talonpoikaisyhteisön oli määrä luoda pohja myös kulttuurille, niin koulutukselle, tieteelle kuin taiteellekin.

Matka topeliaanisesta kodista, sen työn ja kutsumuksen etiikasta agraristien itsenäiseen viljelijäperheeseen ei ollut kovin pitkä. Kertomus kuninkaan lahjoista istui viimeistä kirjainta myöten kumpaankin ideologiaan. Selvä painotusero oli kuitenkin suhteessa esivaltaan: Maalaisliitto oli koko historiansa ajan hyvin johdonmukaisesti tasavaltalainen puolue. Monet puolueen kunnianarvoisista äänenkannattajista oli nimetty kapinoinstijan (*Ilkka*) tai jopa oman aikansa terroristin (*Lalli*) mukaan.

Työväenliike ja työ

Marxilainen työväenliike rantautui Suomeen 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa. Tärkeä historian rajapää oli kesällä 1903 pidetty Suomen työväenpuolueen Forssan

kokous, jossa se muutti nimensä Suomen sosialidemokraattiseksi puolueeksi ja hyväksyi ”ortodoksimarxilaisen” periaateohjelman.

Työväenliikkeen alkuvaiheen eetosta ilmentävät *Köyhälistön marssin* sanat:

”Ken maasta hyisen hallan
loi pellot viljavat?
Ken nosti tehdasvallan
ja linnat korkeat?
Ken riuut rikkahille luo,
vaan kyynelmaljan itse juo?
Se joukko köyhälistön,
työn raskaan raatajat.”

Marx itse näyttää omaksuneen klassisen taloustieteen (Smith, Ricardo) työarvoteorian, jonka mukaan tavaran arvo määräytyi sen mukaan, miten paljon ”yhteiskunnallisesti välttämätöntä keskimääräistä” sen tuottaminen vaati. Työn näkeminen kaikkien arvojen synnyttäjänä vahvisti tietenkin tietoisuuteen heräävän ja tunnustusta kaipaavan työväenluokan ja -liikkeen itsetuntoa.

Vielä työarvoteoriaakin kuumempi opinkappale oli teoria lisäarvosta. Sen mukaan työpalkka ei ollut korvaus työstä, vaan hinta siitä ainoasta tavarasta, jota työläinen saattoi työläisenä myydä – siis työvoimasta. Työvoiman kapitalisti osti käyttöönsä aina määrääjäksi ja tämän kaupan hän teki vain siinä tapauksessa, että työvoima tuotti uutta arvoa vähintään oman hintansa verran – mutta tavallisesti paljon enemmän. Lisäarvo on nyt suure, kun työvoiman luomasta uudesta arvosta vähennetään työvoimatavaran arvo, jonka kapitalisti maksaa työläiselle palkkana.

Kapitalistiluokan koko pääoma näytti siis syntyneen työväenluokan työstä, siitä lisäarvosta, joka siltä oli riistetty. Tämä moraalinen ja looginen ristiriita ”työn yhteiskunnallisen luonteen ja omistuksen yksityisen muodon välillä” oli jatkuvasti kärjistävä ja siksi kestämaton. Sen ainoa mahdollinen ratkaisu oli, että yhteiskunta otti pääoman, tuotantovoimat, finanssilaitokset ja niin edelleen, haltuunsa. Silloin työ vapautuisi palvelemasta pääoman itsetarkoituksellista arvonlisäysprosessia ja tavoitteeksi tulisi tyydyttää mahdollisimman oikeudenmukaisesti ihmisten ”todellisia tarpeita” – mitä ne sitten olisivatkaan.

Työn vapaus ja vapaus työstä

Mutta merkitseekö työn vapautuminen myös vapautumista työstä, niin että ihmiset kuluttaisivat työntekoon entistä vähäisemmän osan ajastaan ja voimistaan? Marxilaisten – ja jopa Marxin itsensä antamat vastaukset – lyövät toisiaan pahoin korville. *Gothan ohjelman arvostelussaan* Marx visioi:

”Kommunistisen yhteiskunnan korkeammassa vaiheessa, sen jälkeen, kun on tehty loppu yksilön orjuuttavasta alistamisesta työntekoon ja samalla myös henkisen ja ruumiil-

lisen työn vastakohtaisuudesta; kun työ ei ole enää vain toimeentulokeino, vaan siitä on tullut ensimmäinen elämäntarve; sen jälkeen kun rinnan yksilöiden kaikinpuolisen kehityksen kanssa ovat kasvaneet myös tuotantovoimat ja kun yhteiskunnallisen rikkauden kaikki lähteet pulppuavat täydellä voimallaan, vasta silloin voidaan astua lopullisesti ahtaan porvarillisen oikeuspiirin ulkopuolelle ja yhteiskunta voi kirjoittaa lippuunsa: Jokainen kykynsä mukaan, jokaiselle tarpeittensa mukaan!”⁸

Mutta toisaalta esimerkiksi *Pääoman* kolmannessa osassa hän toteaa:

”Vapaus tällä alueella saattaa muodostua ainoastaan siitä, että yhteiskunnallistunut ihminen, yhteen liittyneet tuottajat sääntävät rationaalisesti tätä aineenvaihtoaan luonnon kanssa, saattavat sen yhteiseen valvontaansa sen sijaan että se hallitsisi heitä sokeana mahtina; tekevät sen vähimmällä voimankäytöllä sekä heidän inhimillisen luontonsa kannalta arvokkaimpien ja sitä eniten vastaavien ehtojen valitessa. Mutta siltikin tämä säilyy aina välttämättömyyden valtakuntana. Sen tuolla puolen alkaa inhimillisten voimien kehitys, joka on itsetarkoitusta, tosi vapauden valtakunta, joka voi kuitenkin puhjeta kukoistukseen ainoastaan tuon välttämättömyyden valtakunnan ollessa perustana. Perusedellytyksenä on työpäivän lyhentäminen.”⁹

Vaikka Marx on tässä teoriansa varsin oleellisessa kohdassa ristiriitainen, niin työväenliikkeen kannalta kysymys oli pitkään täysin akateeminen. Ensimmäiset merkit tämän ristiriidan aktualisoitumisesta ilmaantuivat vasta 1900-luvun lopulla.

Taloukasvu ja hyvinvointivaltio

Viimeistään kuusikymmentäluvulla tapahtuneen suuren muuton myötä Suomi muuttui talonpoikien tasavallasta maaksi, jonka normikansalaisia olivat palkkatyöläiset. Maalaisliitto (Keskusta) joutui luovuttamaan valtiohoitajapuolueen asemansa sosialidemokraateille vuoden 1966 eduskuntavaalien jälkeen. Agrarismien aikakausi oli kulunut loppuun ja eräs dramaattinen merkki tästä oli vuonna 1969 voimaan astunut pellonvarauslaki. Sen mukaisesti viljelijälle voitiin maksaa korvausta siitä, että hän joko metsitti peltonsa tai jätti ne määrääjäksi viljelemättä. Monille agrarismien aikakauden arvoihin kiinni kasvaneelle tämä oli järkytys.

Pekka Kuusta ja hänen teostaan *60-luvun sosiaalipoliittikka* (1961) voi ainakin leikkimielisesti verrata itseensä Snellmaniin ja hänen *Valtio-oppia*n. Sen yksi keskeinen ajatuskulku näytti ensi katsomalta topeliaanisten ihanteiden antiteesiltä, koska se alleviivasi eri kansalaisryhmien pyrkimysten ja etujen ristiriitaisuutta: maidontuottaja haluaa tuotteestaan mahdollisimman korkean hinnan, kun taas kuluttaja toivoo sen maksavan mahdollisimman vähän; metsänomistajan haaveena ovat korkeat kantohinnat, kun taas sahatavaran tai paperin tuottaja toivoo niiden pysyvän alhaisina ja niin edespäin. Ja mikä

”Oma soppi, kissa, kahvi ja keinutuoli eivät enää riitä vanhalle Santralle. Elinvoimaisen vanhuksen tavoitteena on tänään jo oleva televisio.”

hätkähdyttävintä: Kuusi ei millään tavoin paheksu tällaista itsekkyyttä eikä ”materialismia”.¹⁰

Mutta tämä samainen itsekkyyksy johtaa vääjäämättä kuitenkin kaikille yhteiseen tavoitteeseen, talouden kasvuun. Sen myötä kaupungin kuluttaja pystyy mak samaan maitolitrastaan enemmän, mikä on myös tuottajan etu. Niinpä:

”Meidän on täälläkin havahduttava tajuamaan, että nykyaikainen yhteiskunta ei ole enää keskenään kamppailevien herrojen ja työmiesten, tuottajien ja kuluttajien, maalaisten ja kaupunkilaisten taistelutanner, vaan se on kansalaisten yhteisyrittys. Nykyaikaisessa yhteiskunnassa kansalaiset menestyvät yhdessä ja joutuvat yhdessä vaikeuksiin. Yhteinen menestys on kypsän kansalaisajattelun tunnus.”¹¹

Kun eri ryhmillä oli oikeus ajaa omia etujaan, niin etujärjestöt tuli tunnustaa osaksi toimivaa yhteiskuntaa. Niinpä palkansaajien ammattiyhdistysliike, joka oli talonpoikien tasavallassa ollut heikko ja puoluepoliittisten ristiriitojen vuoksi myös hajanainen, eheytyi vuosikymmenen jälkipuoliskolla, ja sen painoarvo kasvoi. Mutta eturistiriitojen tunnustamisen vastapainona painotettiin myös niiden hallinnoinnin ja sovittelun merkitystä. Tätä oli jo korostanut sosiologi Erik Allardt vaikutusvaltaisessa teoksessaan *Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine*. Hänen mukaansa etu- ja arvouristiriitojen kieltäminen ja yksioikoinen yhtenäisyyden vaatimus (”mekaaninen solidaarisuus”) eivät sopineet moderniin yhteiskuntaan. Pakotetun yksituumaisuuden sijasta Allardt nosti esiin Émile Durkheimilta peräisin olevan idean organisaation solidaarisuudesta. Sen perustana oli yhtäältä ristiriitojen, moniarvoisuuden ja erilaisuuden tunnustaminen sekä toisaalta ymmärrys ihmisten ja yhteiskunnan eri osien

syvenevästä keskinäisestä riippuvuudesta. Niinpä hyvinvointivaltion rakentamisen myötä syntyi meillä myös kolmikantainen (työntekijä- ja työnantajajärjestöt, valtiovalta) sopimusjärjestelmä. Sen piirissä ei päätetty vain työehdoista, vaan tehtiin myös monia tärkeitä sosiaali- tai yhteiskuntapoliittisia ratkaisuja.¹²

Myös asenne kulutukseen muuttui. Säästäväisyys oli siihen asti ollut korkealle arvostettu kansalaishyve. Mutta vaurastuneessa yhteiskunnassa kasvun esteeksi saattoi muodostua riittämätön kysyntä, kuten jo Keynes oli todistellut. Niinpä Kuusi julisti myös kuluttamisen ilosanomaa:

”Taloudelliseen kasvuun pyrkivällä yhteiskunnalla ei ilmeisesti ole varaa siihen, että tuotantoelämän ulkopuolella olevat vanhukset, työkyvyttömät, sairaat, lesket toisaalta ja tuotantoelämään osallistuvat vähätuloisimmat toisaalta saavat jättäytyä niin oloihinsa, etteivät he edes pyri kulutus- tasoaan kohottamaan.

[...]

Sosiaalipolitiikan tehtävänä on siis mobilisoida jatkuvasti kaikki mukaan taloudelliseen kasvupyrkimykseen. Vähään tyytyvät maan hiljaiset eivät ole nyky-yhteiskunnassa enää kantakansalaisia. Oma soppi, kissa, kahvi ja keinutuoli eivät enää riitä vanhalle Santralle. Elinvoimaisen vanhuksen tavoitteena on tänään jo oleva televisio.”¹³

Pyrkimys jatkuvaan taloudelliseen kasvuun ei ollut sinällään uutta, sehän oli ollut tavoitteena jo topeliaanisella ajalla. Mutta nyt työ alkoi irrota konkreettisista viitekehyksistään – kodista, isien raivaamasta maasta ja käyttöarvoista – ja muuttua toden teolla klassisen taloustieteen abstraktioksi, ”työksi yleensä”, josta puhuttiin vain tilastonumeroina tai tuotantofunktion muuttujina.

Hyvinvointivaltion kriisi ja vaihtoehtoliikkeet

Hyvinvointivaltion menestystarina jatkui aina seitsemänkymmentäluvun puoliväliin saakka. Kansantulokehityksen kannalta oleellinen työn tuottavuuden vuotuinen kasvu vuosina 1960–1973 oli Suomessa 4,1 prosenttia, mikä oli tosin hieman alle eurooppalaisen keskitason. Sekä työnantaja- että työntekijäpuoli pitivät laajoja tulo- ja yhteiskuntapoliittisia ratkaisuja kasvua tukevin, maan edun mukaisina.

Aikavälillä 1973–1980 tuottavuuden kasvu putosi 2,8 prosenttiin, mutta muualla Euroopassa lasku saattoi olla paljon jyrkempi. Englannin ja Ruotsin vastaavat luvut olivat 3,0 ja 0,4 sekä 4,7 ja 1,0. Samoihin aikoihin alkoi myös vaikuttaa siltä, etteivät keynesiläisen makroteorian mukaiset elvytystoimet enää tehonneet entiseen tapaan.¹⁴

Taloustieteellisissä ja -poliittisissa kannanilmaisissa vaadittiin kysynnän aktivoimisen sijasta tuotannon tehostamista. Sen mukaisesti hyvinvointivaltio alettiin yhä useammin mieltää enemmän taloudellisen toimeliaisuuden esteenä kuin välineenä, jolla voitiin mobilisoida ”kaikki mukaan taloudelliseen kasvupyrkimykseen”. Alettiin puhua hyvinvointivaltion rahoitus-, tehokkuus- ja legitimaatiokriiseistä.

Ideologinen johtoasema ei kuitenkaan siirtynyt välittömästi rakentajilta ”uusliberalistisen” kilpailuvaltion arkkitehteille. Melkein koko kahdeksankymmentäluku muodostaa eräänlaisen välitilan, jolloin julkisen keskustelun aloite oli erilaisilla vaihtoehtoliikkeillä. Hyvinvointivaltion purkua tapahtui tosin kulisissa, virkamies-työnä ja ilman laajempaa julkista keskustelua. Näin vapautettiin esimerkiksi valuuttamarkkinat.

Vaihtoehtoliikkeet, erityisesti vihreät, kyseenalaistivat ajatuksen jatkuvasta taloudellisesta kasvusta ja siihen tuketun yhteiskuntapolitiikan. Tietoisuuteen kasvun ekologisista rajoista oli alettu heräillä jo edellisellä vuosikymmenellä Rooman klubin raporttien ja ensimmäisten öljykriisien myötä. Monet marxilaiset tutkijat pitivät taloudellisen kasvupyrkimysten yhtenä ongelmallisena seurauksena taas yhteiskunnan ”läpikapitalisoitumista”, joka merkitsi yhä uusien elämänalueiden alistamista markkinataloudelle ja sen ”mykille pakoille”.¹⁵

Toisaalta taloudellisen kasvun pysähtymisen tiedettiin melkoisella varmuudella johtavan työttömyyden nopeaan kasvuun kaikkine hankalaine seurauksineen. Niitä ei yksikään poliittinen päättäjä tohtinut ottaa tunnonleen. Ongelmaa kärjistivät entisestään mikroprosessorin kaltaiset tekniset innovaatiot, joiden aavistettiin lisäävän työn tuottavuutta tavalla, joka antoi aiheen puhua uudesta teollisesta vallankumouksesta. Jotkut kokivat tilanteen absurdiksi, taloudellista kasvua kun ei tarvittakaan hyödykkeiden vaan työpaikkojen luomiseksi.

Mutta oliko korkeaan työllisyyteen pyrittävä ekologisten katastrofien ja ”läpikapitalisoitumisen” uhallakin – vai oliko kyseenalaistettava työn asema ihmisen ”olenaisimpana funktiona”.

Työn jakaminen, kansalaispalkka, duaalitalous

Yksinkertaisimmalta ratkaisulta näytti työn uudelleen jakaminen lyhentämällä työssä olevien työaikaa. Se olisi ollut luontevaa jatkoa kehitykselle, jonka etappeja olivat olleet vaikkapa kahdeksan tunnin työpäivä, neljänkymmenen tunnin työviikko tai lait vuosilomista. Tämä ei olisi myöskään murentanut työyhteiskunnan perusteita, sitä että täysivaltainen kansalaisuus saavutettiin työn tekemisen kautta. Keskustelu johti myös konkreettisiin toimiin, lakiin vuorotteluvapaasta.

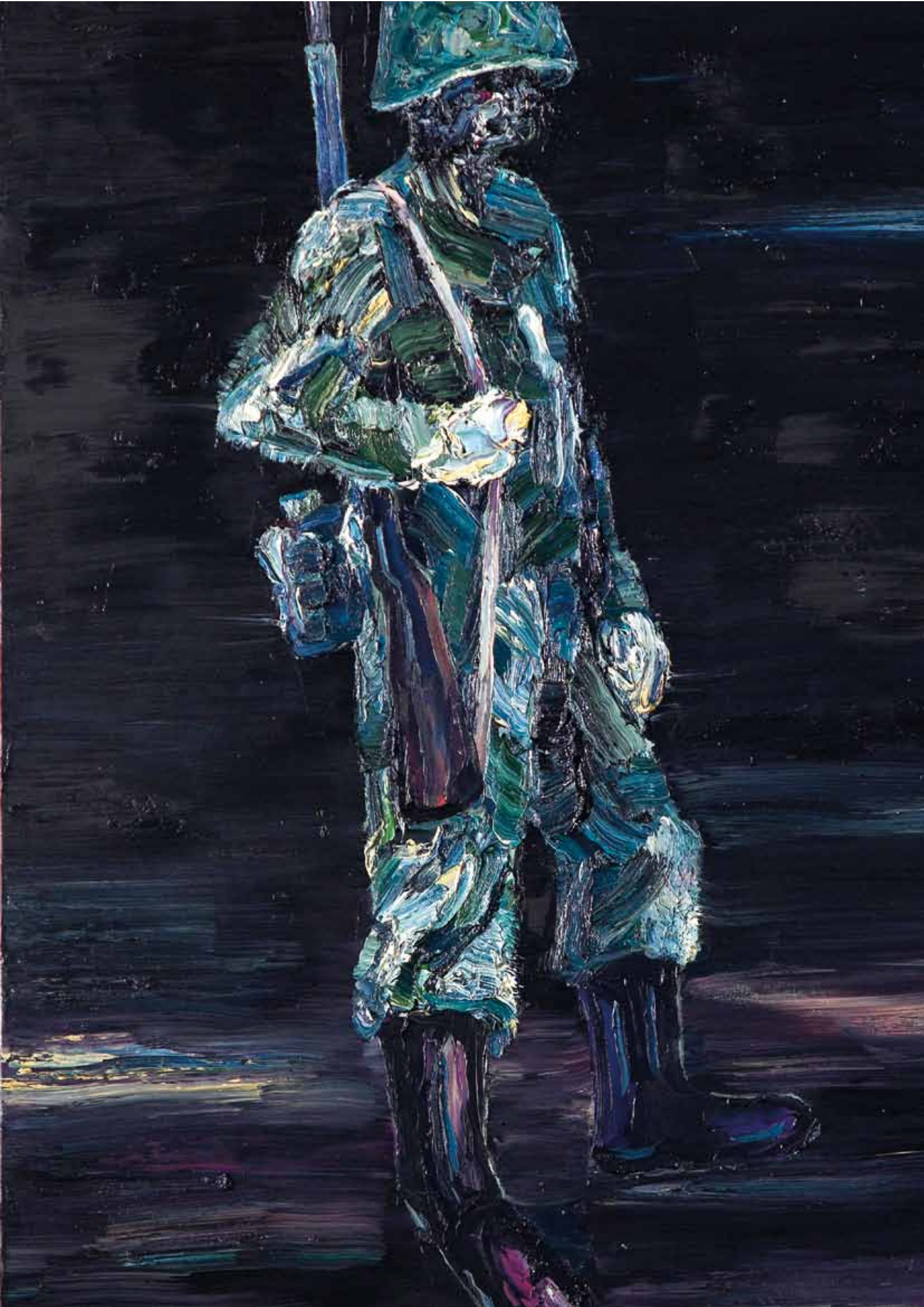
Kansalaispalkka (kansalaistulo) oli astetta radikaalimpi ratkaisu, ja se ravisteli jo syvemältä työyhteiskunnan perusteita purkaessaan kansalaiseksi tunnistamisen ja työelämään osallistumisen välistä kytköstä. Oireellinen oli erään työ- ja kansalaispalkkakeskusteluun liittyneen kokoomateoksen nimi, *Kansalaispalkka: Ken elää, sen syömänkin pitää*. Tosin kansalaispalkkaakin voitiin perustella myös työkeskeisillä argumenteilla: Yhteiskunnassahan tehdään paljon hyödyllistä tai jopa tuiki välttämätöntä työtä, joka ei kuitenkaan näy kansantalouden kirjanpidossa, ei palkkoina eikä yrittäjätulona. Tätä oli ensinnäkin kotityö, naapuri- tai sukulaisapu ja vapaaehtoistyö. Kansalaispalkkaa voitiin ajatella korvauksena tällaisesta toiminnasta – tai kannusteena siihen.¹⁶

Koska kaikki välttämätöntäkään työ ei näkynyt kansantalouden kirjanpidossa, nosti se esiin vision duaalitaloudesta tai ”seeprataloudesta”, joksi Eero Paloheimo sitä kutsui. Markkinatalouden logiikan mukainen, rahavälitteinen talous olisi seepran musta ja yhteisöllinen, konkreettiseen vaihdantaan perustuva talous taas valkea. Ihmiset voisivat nyt itse päättää, kummanko raidan asukkaaksi he ryhtyisivät. Mahdollista piti tietenkin olla myös jakaa aikansa niiden kesken.¹⁷

Aristoteles, Harva, Wilenius...

Antiikin tai keskiajan hallitsevat ajattelun suuntaukset pitivät työtä vain elämälle välttämättömien tai sellaisiksi kuviteltujen hyödykkeiden valmistamisena. Se oli raadantaa, mikä ei ihmeemmin kehittänyt ihmistä ihmisenä. Inhimillisen ihmisen tai viisaan ihmisen (*homo humanus, homo sapiens*) asuinsijat löytyivät valmistavan työn (*poiesis*) tuolta puolen: eettis-poliittisesta toiminnasta (*praxis*), mietiskelevästä elämänmuodosta (*theoria*) tai kristityssä maailmassa hiljentymisestä ja hartauden harjoittamisesta. Tällaista käsitystä työstä voidaan kutsua myös aristoteeliseksi.

Työkeskeisen ihmiskäsitys murtautui esiin uuden ajan alussa. Siitä pitäen hyödykkeiden tuottamista ei pidetty enää pelkkänä valmistamisena, vaan siinä nähtiin myös uuden luomisen ja ”ihmisen itsensä toteuttamisen” mahdollisuus. Näihin uusiin painotuksiin kytkeytyi myös pelastusopillinen juonne: Jumala olikin karkottanut ihmisen paratiisista, mutta antanut samalla kyvyn tehdä työtä. Hänen tahtonsa oli myös, että ihminen tekisi maailmastaan aina paremman ja paremman, kuten

”Pääomassa Marx pohdiskeli, kuinka hämähäkki ei koskaan suunnittele kutomaansa verkkoa. Sen ei tarvitse liioin pakottaa itseään työhön. Ihminen voi vain kadehtia toiminnan tulosta ja pakottomuutta.”

Topeliuksenkin käsityksissä. Kun työ sai tällaisia merkityksiä, niin oli ymmärrettävää, että sekä *praxis* että *theoria* alkoivat vuorostaan muuttua sille alisteisiksi: palvelijasta (*poiesis*) tuli hallitsija ja entisistä vapaaherroista (*praxis, theoria*) palvelijoita.¹⁸

Viime vuosikymmeninä kiinnostus paljolti Aristoteleeseen pohjautuvaa hyve-etiikkaa kohtaan on lisääntynyt erityisesti anglosaksisessa maailmassa. Tämän suuntauksen näkyvimpiä edustajia ovat olleet Alasdair McIntyre ja Martha Nussbaum. Heitä voidaan pitää työ-, yksilö- ja talouskeskeisen yhteiskunta- tai ihmiskäsityksen (*homo economicus*) kriitikoina, joskin varsin maltillisina.

Meillä tällaista aristotelismia edusti todennäköisesti ensimmäisenä Urpo Harva. Aikuiskasvatuksen professorina hän painotti erityisesti vapaata sivistystyötä, jonka tavoitteena ei ollut ihmisen kehittyminen työntekijänä vaan kasvu ihmisenä. Harva kirjoitti *Ihminen hyvinvointivaltiossa* -teoksensa vastineeksi Kuusen *60-luvun sosiaalipolitiikalle*. Opus oli sikäli hieman epäonnistunut, että yleisö näki siinä vain topeliaanisen maailman haikailua ja elähtänyttä idealismia. Tällainen arvio ei ollut täysin perusteeton, mutta toisaalta kirjassa oli myös taloudellisen kasvuideologian osuvaa kritiikkiä: kuinka se yksinvaltaiseen asemaan päästessään orjuuttaa ihmistä ja samalla muodostaa yhä vakavamman uhan luonnolle. Aristotelismin ohella hyväntahtoisimmat lukijat voivat nähdä tuossa teoksessa yhtymäkohtia jopa itsensä Herbert Marcusen *Yksiuotteiseen ihmiseen*, muitakin kuin saman ilmestymisvuoden 1964.¹⁹

Harvan ohella myös Reijo Wilenius painotti ihmisen henkisen kasvun itsearvoisuutta. Rudolf Steinerin ideoiden ohella hänenkin ajattelussaan olivat keskeisiä monet aristoteeliset teemat. Wileniuksen nuoremmat

kollegat (esimerkiksi Matti Juntunen, Kari Palonen ja Tampereelle siirtynyt Lauri Mehtonen) puhuivat mieluummin 1800-luvun uushumanistien ja heidän seuraajiensä tavoin sivistyksestä (*Bildung*) ja siinä luvussa sivistysyliopistosta.²⁰

Aikaa myöten merkittävimmäksi aristotelismin keskukseksi muodostuivat kuitenkin Helsingin yliopiston filosofian ja myös teologian yksiköt, erityisesti Simo Knuuttilan ja Juha Sihvolan ympärille muodostuneet tutkijaryhmät. Niiden piirissä tehdyt tutkimukset valottavat perusteellisesti, miten uuden ajan työ- ja yksilökeskeinen ihmiskäsitys muodostui ja murtautui esiin. Aristoteleen teosten saattaminen suomen kielelle on myös luettava heidän ansiokseen. Kahdeksankymmentäluvun kuluessa alkoivat myös Hannah Arendtin, erityisesti hänen *Vita activa* -teoksensa työkritiittiset ajatukset tulla tunnetuksi ainakin osassa yliopistoväkeä.

Marx uudelleen luettuna

Useimpien marxilaisten mieliä oli meillä hallinnut seitsemänkymmentäluvun lopulle saakka erittäin työkeskeinen neuvostomarxismi. Eräs sen slogan Brezhnevin valtakaudella oli ”tieteellis-tekninen vallankumous”, jonka myötä tieteestä oli tullut yhä tärkeämpi ja tärkeämpi tuotantovoima. Niinpä esimerkiksi sosialistisen opiskelijaliiton *Taisteluohjelmassa* tämän katsottiin merkitsevän sitä, ettei tiede ollut enää mitään sivistyneen eliitin puuhastelua vaan totista ja aina vain ”proletaarisempaa” työtä. Tutkijan ja opiskelijan paikka oli siis työväenluokan rinnalla. Neuvostomarxismi halusi uskotella, että sosialistisessa järjestelmässä yksilön ja yhteiskunnan edut olivat täysin yhteneväiset: työskennellessään sankarillisesti saa-

vuttaakseen kulloisenkin viisivuotissuunnitelman suurenmoiset tavoitteet ihminen toteutti myös todellisinta itseään. Tällaiset utopiat vetoavat usein nuoren lukeineiston idealismiin, erityisesti niiden, jotka voivat seurata noita ponnistuksia hieman etäämmältä.²¹

Kun neuvostomarxismien asema alkoi äkisti murentua – ja itse Neuvostoliiton tila kaikessa surkeudessaan paljastua – alettiin myös Marxin työn filosofiassa nähdä toisenlaisia painotuksia. Marx oli tosin (Hegelin tavoin) korostanut työn merkitystä ihmisen ”ihmistymisessä”, mutta tästä ei ollut oikeastaan kiittäminen työtä sinänsä. Ihmisen työtoiminnassa oli erityistä ja muusta eläinkunnasta poikkeavaa nimenomaan se, että sen päämäärät saattoivat olla tietoisesti asetettuja ja että hän pyrki niihin kurinalaisesti.

Pääomassa Marx pohdiskeli, kuinka hämähäkki ei koskaan suunnittele, millaisen verkon se mihinkin kutoisi, eikä sen tarvitse liioin pakottaa itseään työhön. Tulos, kuten myös toiminnan pakottomuus, ovat kuitenkin jotain, jota ihminen voi vain kadehtia. Mutta toisaalta hämähäkki on ikuisiksi ajoiksi suljettu omaan elämänpiiriinsä, eikä se edes tiedä kutoivansa verkkoa. Marx näyttää nyt puhuneen työstä tarkoittoa sillä milloin päämääriä asettavaa toimintaa (*die teleologische Setzung*), milloin taas ”tavallista” tuotavaa työtä (*Arbeit*), joka oli usein vain uuvuttavaa raadantaa. Teleologinen *Setzung* saattoi puolestaan olla myös Kantin tarkoittamaa vapaata, esteettistä leikkiä (*Zweckmäßigkeit ohne Zweck*). Ahkera työnteko ei siis ollut ainakaan ihmisen ainoa ilo!²²

Yksi neuvostomarxismien otteen hellittämisen merkki oli, että Kansan Sivistystyön liitto julkaisi Paul Lafarguen mainion kirjaisen *Oikeus laiskuuteen*. Tämä Karl Marxin väyn pamfletti oli ilmestynyt suomeksi jo vuonna 1907 nimellä *Laiskuuden evankeliumi*, mutta vallankaan neuvostomarxismien valtakaudella siitä ei juuri puhuttu.²³

Kilpailuvaltio, yrittäjät ja huippuosaajat

Keskustelu kansalaispalkasta tai työn uudelleenjakamisesta loppui miltei tykkäänään 1990-luvun alun suureen lamaan, sen kaksinumeroisiin työttömyyslukuihin, julkisten menojen leikkauksiin ja valtion velan nopeaan kasvuun. Pienoisena akanvirtana voi tosin mainita Jeremy Rifkinin vuonna 1995 ilmestyneen teoksen *The End of the Work* ja sen herättämän keskustelun. Kirjan huomioarvoa lisäsivät vielä presidentti Martti Ahtisaaren sen suomenkieliseen laitokseen (*Työn loppu*, ilm. 1997) kirjoittamat saatesanat, joilla hän halusi avata keskustelua kolmannen sektorin merkityksestä.²⁴

Mutta muuten työn arvostus nousi ja kansakunnan sankareiksi kohosivat Martin Saarikankaan tai Jorma Ollilan tapaiset yritysjohtajat. Vaikka palkkatyö on yhä suuren enemmistön toimeentulon lähde, mallikansalainen miellettiin yhä useammin yrittäjäksi: yrittäjyyden tai yrittävyyden toivottiin tulevan jokaisen kansalaisen elämänsenteeiksi, olipa hän sitten palkansaaja, yrittäjä

tai vaikkapa koululainen. Yhdeksänkymmentäluvun puolivälissä yrittäjyys ilmaantui myös yhdeksi aihekokonaisuudeksi sekä peruskoulun että lukion opetussuunnitelman perusteisiin.²⁵

Hyvinvointivaltiossa tuloeroja pyrittiin tasaamaan tai kohtuullistamaan, ainakin periaatteessa. Hyvinvointi nähtiin yhdessä tehdyn työn tuloksena, missä jokaisen pidettiin tärkeänä. Uudessa kilpailuvaltiossa painotus muuttui: kansakunnan menestyksen väitettiin nyt riippuvan paljon enemmän vain harvojen huippuosaajien aikaansaannoksista. Palkka-, vero- ja myös koulutuspolitiikkaa haluttiin muokattavan enemmän huippuja suosivaksi ja tuottavaksi.²⁶

Nykyisen kilpailuvaltion työn ideologiassa on korostunut moni sellainen seikka, joka oli ominainen myös neuvostomarxismille. Molemmat korostavat ensinnäkin sitä, että maailma on ankaran kilpailun ja selviytymiskamppailun areena. Kilpailuvaltion ideologiassa luodaan myös mielikuvaa työstä ihmisen itsensä toteuttamisen, luovuuden ja vapauden kaikkein olennaisimpana alueena. Tätä koetetaan perustella sillä, ettei työ nykyisellään ole enää pelkkää suorittamista vaan suunnittelua, keksimistä ja ”innovointia”. Kovin toisenlainen kuva työelämän arjesta piiryy Juha Siltalan perusteellisesti dokumentoidusta teoksesta *Työelämän huonontumisen lyhyt historia*.²⁷

Lopuksi

Alussa viitattiin mieleemme perukoilla asustavaan Martti Lutherin haamuun, joka saa meidät vieläkin kavahattamaan työn vieroksunta kaikkien paheiden alkuna. Mutta tuolla haamulla on myös muuta, omaan aikaamme ehkä paremmin istuvaa sanottavaa. Ensinnäkään hänen ja Jean Calvinin työetiikkaa ei pitäisi sekoittaa keskenään, sillä itsetarkoituksellinen taloudellinen kilvoittelu oli Lutherille kohtalaisen vierasta.

Työ oli hänen mukaansa ennen muuta lähimmäisen palvelemista, kuten Topeliuskin korosti. Perisynnistä vapautunut ihminen palvelee lähimmäistään puhtaasta palvelemisen ilosta, mutta suurin osa meistä on kuitenkin itsekkäitä syntisäkkejä ja lähimmäisemme palvelemisen sijasta tekisimme mielellämme jotain muuta. Niinpä meidän täytyy tavan takaa patistella itseämme ja toinen toisiamme työn ääreen.

Työ ei siis edes Lutherille ollut itsetarkoitus. Hänen mukaansa meidän ei myöskään tarvitse kuvitella työtä aina iloiseksi, ihmistä itseään kehittäväksi tai vapaaksi tekeväksi (sic!) asiaksi. Se voidaan reilusti tunnustaa myös tylsänpuoleiseksi puurtamiseksi. Viisas ihminen voi vieroksuja sitä hyvin perustein, vallankin jos siitä ei ole apua lähimmäiselle ja jos haitat luonnolle näyttävät ilmeisiltä. Ja lopuksi vielä Marx -kertaus: ”Sen [työn – HMK] tuolla puolen alkaa inhimillisten voimien kehitys, joka on itsetarkoitusta, tosi vapauden valtakunta, joka voi kuitenkin puhjeta kukoistukseen ainoastaan tuon välttämättömyyden valtakunnan ollessa perustana.”

Viitteet

- 1 Topelius 1932, 7.
- 2 Noro 1968.
- 3 Klinge 1998, Noro 1968.
- 4 Topelius 1932, 14–15.
- 5 Suomen taloushistoria 3, 74. Tilojen määrä kasvoi viisikymmentäluvun alkuun asti, jolloin niitä oli lähes puoli miljoonaa. Vain vajaalla yhdellä viidesosalla oli peltoa enemmän kuin kymmenen hehtaaria.
- 6 Kuisma & Niemelä 1983.
- 7 Alkio 1983, 33–58.
- 8 Marx 1979, 538.
- 9 Marx 1980, 818.
- 10 Kuusi 1961, 20–21.
- 11 Kuusi 1961, 25.
- 12 Allardt 1964.
- 13 Kuusi 1961, 37.
- 14 Kosonen 1987, Uotila & Uusitalo 1984, 21.
- 15 Rooman klubin ensimmäinen raportti *The Limits to Growth* ilmestyi vuonna 1972 ja sen suomennos 1973. ”Läpikapitalisoinnista” ks. Ottomayer 1977.
- 16 Kansalaispalkka: Ken elää, sen syömänkin pitää 1988, kansalaispalkkakeskustelun historiasta ks. Lahtinen 1992.
- 17 Paloheimo 1978, Talouden kahtiajako: mykät pakot ja vapauden visiot 1985.
- 18 Knuutila 1983 & 1998.
- 19 Harva 1964 ja myös 1978.
- 20 Wilenius 1967 ja 1975. Sivistysyliopistoidean ”pää-äänenkannattaja” oli jyväs-kyläläisten opiskelijoiden ja nuorten tutkijoiden julkaisema *Genesis*-lehti.
- 21 SOL:n taisteluohjelma Suomen opiskelijoille 1973.
- 22 Lukács 1984, 7–20.
- 23 Lafargue 1982, ks. myös Rahkonen 1983.
- 24 Rifkin 1997.
- 25 POPS 1994, 18–30.
- 26 Alasuutari 2004, Kantola 2002.
- 27 Erityisesti Himanen 2010, Siltala 2004.
- Allardt, Erik, *Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine*. WSOY, Helsinki 1964.
- Himanen, Pekka, *Kukoistuksen käsikirjoitus*. WSOY, Helsinki 2010.
- Harva, Urpo, *Hyvä ja paha. Praktisen etiikan ongelmia*. Otava, Helsinki 1978.
- Harva, Urpo, *Ihminen hyvinvointivaltiossa*. Kirjayhtymä, Helsinki 1964.
- Kantola, Anu, *Markkinakuri ja managerivalta*. Loki-kirjat, Helsinki 2002.
- Kasvun rajat. Ihmiskunnan kohtalontilannetta koskevaan Rooman klubin tutkimussuunnitelmaan liittyvä raportti* (The Limits to Growth, 1972). Toim. Donaella Meadows et al. Suom. Kyösti Pulliainen, Pertti Seiskari, Hannu Taanila. Tammi, Helsinki 1973.
- Klinge, Matti, *Idylli ja uhka. Topeliuksen aatteita ja politiikkaa*. WSOY, Porvoo 1998.
- Knuutila, Simo, Tiede, luonto ja ihminen keskiajalla. Teoksessa *Ihminen ja luonto*. Toim. Auvo Kostiaainen. Turun yliopiston historian laitos, Turku 1983, 35–59.
- Knuutila, Simo, Uuden ajan alun filosofisten ihmiskäsitysten uutuuksista. Teoksessa *Järjen ja tunteen kerrostumat*. Suomalainen teologinen kirjallisuusseura, Helsinki 1998, 9–41.
- Kosonen, Pekka, *Hyvinvointivaltion haasteet ja pohjoismaiset mallit*. Vastapaino, Tampere 1987.
- Kuisma, Juha & Niemelä, Seppo, Santeri Alkion aatteiden tausta ja yhteydet. Teoksessa Santeri Alkio, *Irtuja*. Toim. Juha Kuisma & Seppo Niemelä. Kirjayhtymä, Helsinki 1983.
- Kuusi, Pekka, *60-luvun sosiaalipolitiikka*. WSOY, Helsinki 1961.
- Lafargue, Paul, *Oikeus laiskuuteen* (The Right To Be Lazy, 1883). Toim. Keijo Rahkonen. Kansan Sivistystyön Liitto, Helsinki 1981.
- Lahtinen, Ilpo, *Kansalaispalkka*. Hanki ja jää, Helsinki 1992.
- Lukács, Georg, *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins I. Erster Halbband*. Luchterhand, Darmstadt 1984.
- Marx Karl, *Pääoma osa I. Kansantaloustieteen arvostelua* (Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie: Erster Band: Der Produktionsprozess des Kapitals, 1867). Suom. Antero Tiusanen. Kustannusliike Edistys, Moskova 1974.
- Marx Karl, *Pääoma osa III. Kansantaloustieteen arvostelua* (Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie: Dritter Band: Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion, 1894). Suom. Antero Tiusanen. Kustannusliike Edistys, Moskova 1980.
- Marx, Karl, Gothan ohjelman arvostelua. Teoksessa *Karl Marx & Friedrich Engels, Valitut teokset 6 osaa, osa 5*. Suom. Antero Tiusanen ym. Kustannusliike Edistys, Moskova 1979.
- Noro, Mauri, *Kaitselmusaate Topeliuksen historianfilosofiassa*. WSOY, Porvoo 1968.
- Ottomayer, Klaus, *Ökonomische Zwänge und Menschliche Beziehungen. Soziales Verhalten im Kapitalismus*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1977.
- POPS 1994. Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet*. Opetushallitus, Helsinki 1994.
- Rahkonen, Keijo, *Mitä? ”Työ”*. Ymmärtäköön tämän ken taitaa. Kansan Sivistystyön Liitto, Helsinki 1983.
- Rifkin, Jeremy, *Työn loppu : teknologia, työpäivät, tulevaisuus*. (The End Of Work: The Decline Of The Global Labor Force And The Dawn Of The Post-Market Era, 1995). Suom. Ritva Liljamo. WSOY, Helsinki 1997.
- Siltala, Juha, *Työelämän huonontumisen lyhyt historia. Muutokset hyvinvointivaltioiden ajasta globaaliin hyperkilpailuun*. Otava, Helsinki 2004.
- SOL:n taisteluohjelma Suomen opiskelijoille*. Sosialistinen Opiskelijaliitto, Helsinki 1973.
- Suomen taloushistoria 3. Historiallinen tilasto*. Toim. Kaarina Vattula. Tammi, Helsinki 1983.
- Topelius, Zacharias, *Maamme kirja. Lukukirja Suomen alimmille oppilaitoksille* (36. korjattu painos). WSOY, Porvoo 1932.
- Uotila, Jaakko & Uusitalo, Paavo, *Työttömyys, laki ja talous*. Tammi, Helsinki 1984.

Kirjallisuus

Alasuutari, Pertti, Suunnitelmataloudesta kilpailutalouteen. Miten muutos oli ideologisesti mahdollinen? *Yhteiskuntapolitiikka* 1/04 3–16.